

Joan Maluquer de Motes i els estudis ibèrics

Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988) va ser l'últim alumne directe de Bosch-Gimpera a Catalunya que va enfocar la seva vida professional a la recerca arqueològica (va passar l'examen de llicenciatura el novembre de 1937). En la seva dilatada activitat de recerca, va tocar una gran diversitat de temes, pràcticament sempre dins l'àmbit dels temps prehistòrics i protohistòrics, però l'estudi del món ibèric, dels seus antecedents immediats i de la seva relació amb els pobles colonitzadors va ser inqüestionablement un dels elements centrals de la seva obra, amb contribucions molt notables, tant per l'aportació de noves dades com, i molt especialment, al nivell de la interpretació, que fou molt sovint original. I també, a vegades, contradictòria, tot i que és perfectament comprensible que, en els cinquanta anys de la seva vida d'investigador, els punts de vista i posicionaments teòrics —els quals, lamentablement, mai no va formular de manera explícita— experimentessin canvis més o menys importants. Sense menystenir la importància d'alguns dels treballs d'excavació que va dur a terme, en particular a Catalunya, és ben segur que, en el camp dels estudis ibèrics, la figura del professor Maluquer de Motes destaca particularment pels enfocaments teòrics que hi va aportar, els quals van suposar una ruptura neta —encara que no absoluta— amb la tradició historicocultural de Bosch-Gimpera.

Fidel, encara que amb enfocaments diferents, a les preocupacions científiques de Pere Bosch Gimpera i de Lluís Pericot —els seus mestres a la Universitat Autònoma de Barcelona, on va estudiar entre 1931 i 1937—, una de les seves preocupacions va ser precisament la qüestió dels orígens ètnics i culturals dels ibers, però amb el pas dels anys va enriquir els seus punts de vista amb influències diverses, que el van dur molt més enllà dels plantejaments dels seus predecessors. A diferència de Bosch-Gimpera, que va romandre sempre fidel al model interpretatiu de caire historicocultural que havia après a Berlín amb Gustaf Kossinna, Maluquer de Motes va incorporar gradualment al seu bagatge interpretatiu altres fonts teòriques, que inclouen el pensament antropològic de Julio Caro Baroja, les idees de Massimo Pallotino sobre la formació de la cultura etrusca i, molt particularment, les de Vere Gordon Childe sobre els processos econòmics i socials de les societats prehistòriques. Les seves idees sobre aquestes qüestions es van anar precisant i expressant en treballs molt diversos. Aquí tindrem en compte sobretot la seva contribució a la *Historia de España* dirigida per R. Menéndez Pidal (Maluquer de Motes 1954), el discurs de 1966 a l'Institut d'Estudis Ilerdenses (Maluquer de Motes 1966) i la ponència inaugural del XXX *Congreso Nacional de Arqueología* (Maluquer de Motes

1982a), que són els tres treballs on creiem que millor s'expressa la seva visió sobre els ibers. No oblidarem, tanmateix, algunes altres contribucions importants, en particular la seva molt notable introducció a la versió castellana de la síntesi d'Antoni Arribas sobre els ibers (Maluquer de Motes 1965) i alguns dels treballs dels seus darrers anys de vida (Maluquer de Motes 1985 i 1987a), en les quals matisa en certa mesura alguns dels seus punts vista.

La nostra exposició se centrarà sobre tres aspectes importants de l'obra de Maluquer de Motes amb relació als ibers: la qüestió paletnològica, la formació de la cultura ibèrica i la naturalesa de la societat ibèrica. Hi afegirem un breu apartat sobre les seves idees amb relació a la transcendència històrica d'aquesta civilització i, per acabar, farem també una breu recapitulació dels seus treballs de camp i de documentació de jaciments, i de la seva tasca de formació de professionals que han dedicat tota o una part important de la seva activitat de recerca a l'estudi del món ibèric. No tractarem, en canvi, sobre la seva contribució, tan important, a l'estudi de l'epigrafia ibèrica, que és objecte d'un altre estudi en aquest mateix volum i que, a més, ja ha estat profundament analitzada en un altre lloc pel professor Javier Velaza (2000).

La qüestió paletnològica

La qüestió dels orígens ètnics dels ibers no va ser un tema destacat en els treballs de Maluquer de Motes, cosa perfectament lògica, ja que per a ell l'iberisme era un fenomen purament cultural, no racial, i, a més, postulava el caràcter essencialment autòcton —però amb un mestissatge considerable— de les poblacions preromanes de l'àrea geogràfica de cultura ibèrica (Maluquer de Motes 1954: 306-307). Així, tot i que fins als anys cinquanta es mantingué fidel, encara que de forma extremadament matisada, a la hipòtesi de Bosch Gimpera sobre uns remots orígens africans que remuntaven al neolític,¹ i malgrat que també seguia el seu mestre en afirmar que aquesta població va ser objecte de mestissatges diversos durant el segon mil·lenni aC (i encara més tard per l'acció dels moviments de població cèltics i per les pròpies colonitzacions fenícia i hel·lènica) (Maluquer de Motes 1954: 307-308; 1981: 39), Maluquer de Motes també afirmava que l'iberisme, com a fenomen cultural, no es podia definir “por la unidad racial de sus pobladores, muy difícil de sostener, sino por constituir el solar del desarrollo de una misma cultura que, a pesar de sus diversos matices regionales, es capaz de integrarse en una unidad” (Maluquer de Motes 1954: 309).

En els anys seixanta, i creiem que per influència directa de les idees de Massimo Pallottino sobre la tan debatuda qüestió dels “orígens” dels etruscos

(Pallottino 1947; Pallottino 1965: 98-99), el professor Maluquer de Motes va proposar de substituir aquesta noció per la de “formació”, que, segons ell, “comporta básicamente continuidad, que no descarta el continuo enriquecimiento y matización debido a múltiples aportaciones y constante reelaboración de elementos que tienden hacia la cristalización en una determinada cultura” (Maluquer de Motes 1965: 10). Aquesta era encara la seva opinió l'any 1981, quan escrivia que “los pueblos ibéricos propiamente dichos son el resultado de un proceso de formación... a tenor de unos determinados sustratos y estímulos exóticos” (Maluquer de Motes 1981: 33), i no, per tant, d'una migració.

Es pot afirmar, doncs, que, com a mínim a partir dels anys cinquanta, Maluquer de Motes buida la noció de cultura de tot contingut racial —una diferenciació que mai no acaba d'estar prou clara en els escrits de Bosch-Gimpera— i li atorga una significació bàsicament —però, com veurem, no exclusivament— normativa; és a dir, com un conjunt de trets específics i distintius, propis de la tradició cultural de cada grup humà, i que, en relació amb la cultura material, se suposava que es traduïen en la diversitat de “cultures arqueològiques”, un mosaic d'associacions específiques d'elements de cultura material suposadament atribuïbles a pobles diferenciats. En aquest sentit —i possiblement només en aquest— es va mantenir fidel al mètode historicocultural de Bosch-Gimpera. Dit això, la veritat és que, com tants altres autors, mai no va arribar a definir amb precisió quines eren les característiques específiques d'aquesta “cultura ibèrica”, de la qual, en tot cas, sempre va destacar la personalitat molt acusada dins l'àmbit de la protohistòria peninsular, sobretot per oposar-se a les tesis pancel·listes d'una part important de la prehistòria hispànica oficial durant els primers anys del franquisme (Maluquer de Motes 1954: 305-306). Amb tot, també va reconèixer sempre l'extremada variabilitat interna d'aquesta cultura. De fet, en algun dels seus últims treballs conclou que l'element vertebrador bàsic n'és la unitat de llengua, “de peso siempre muy superior en toda cultura a cualquier matiz de la cultura material”, amb la qual cosa, i per única vegada en la mesura del meu coneixement, projectava una certa ombra de dubte sobre la validesa de la noció de “cultura arqueològica” com a instrument per a la identificació de les comunitats humanes del passat (Maluquer de Motes 1981: 30).

La tradició historicocultural també és manifesta en l'esforç de Maluquer de Motes per reconstituir el panorama etnològic de la Ibèria preromana, cosa que va fer en diferents treballs, començant per la seva important contribució a la *Historia de España* dirigida per Ramón Menéndez Pidal (1954: 310-318). Essencialment, va seguir el mètode de Bosch-Gimpera de comparar les informacions contingudes a les fonts escrites amb les “cultures arqueològiques”, que es podien reconstruir a partir d'una documentació arqueològica cada vegada més rica. La seva confiança en el mètode és ben evident encara dotze anys més tard, quan, parlant dels pobles ibèrics del territori de Catalunya, afirma que “podemos decir que *indiketes*, *layetanos*, *ilergetes*, etc. no son ya simples nombres

1. “Debemos admitir el carácter netamente indígena de la población ibera prerromana, aun aceptando en sus remotísimos orígenes la posibilidad de que se tratara de un elemento africano occidental muy mestizado por aportaciones mediterráneas. Sin duda, los orígenes de estas poblaciones remontan a los lejanos tiempos neolíticos...” (Maluquer de Motes 1954: 306)

abstractos sino unos pueblos de los que *conocemos suficientemente su cultura material en los siglos prerromanos, lo que permite fijar afinidades y diferencias, y captar la verdadera personalidad de cada uno de ellos* (la cursiva és meua). Y no nos limitamos siquiera a un conocimiento primario, sino que podemos incluso remontarnos a sus orígenes reconociendo la paternidad de cada uno de los elementos que cristalizan en la formación de su cultura y al propio tiempo no renunciamos a buscar y a establecer las causas que contribuyen a posibilitar esas cristalizaciones concretas” (Maluquer de Motes 1966: 8).

Cal dir, tanmateix, que des del punt de vista paleontològic l’obra de Maluquer de Motes i els resultats que va assolir no són —ni probablement podien ser— gaire diferents dels de Bosch-Gimpera, tot i que va aportar alguns matisos i correccions importants, en particular la revisió de les enrevessades explicacions del segon sobre moviments de pobles a Catalunya i el Lluenguadoc: per a Maluquer de Motes no va existir cap “invasió” ibèrica de les terres al nord del Garraf com a reacció a les penetracions dels pobles cèltics dels “camps d’urnes”,² i tampoc cap expansió meridional dels cossetans que expliqués la hipotètica divisió dels ilaraugates en ilergets i ilercavons (Maluquer de Motes 1954: 315-316, i també nota 32).

Ara bé, és important assenyalar que, ja des de 1954, Maluquer de Motes també s’havia adonat de les limitacions de les explicacions estrictament historico-culturals. En aquest sentit, és innegable la influència dels treballs de Julio Caro Baroja, una figura eminent de les ciències socials, que va plantejar l’estudi dels pobles preromans de la península Ibèrica sobre unes bases diferents de les que havien dominat l’arqueologia dels anys vint i trenta (Caro Baroja 1943; 1946). Caro, efectivament, proposava l’existència de tres grans àrees o cicles culturals (cantàbrica, mediterrània/meridional i central/occidental, amb diferents subdivisions), caracteritzades a partir de les seves institucions socials, de la tecnologia i les formes d’organització econòmica, relacionades totes orgànicament.³ L’enfocament de Caro era, doncs, molt diferent del de la primera generació de l’escola de Barcelona, fins al punt que pràcticament l’invertia, malgrat que l’una i l’altra es fonamentaven en gran part sobre la mateixa teoria dels cercles culturals. Per a cadascuna de les àrees que

distingia, Caro va elaborar, a més, a *Los pueblos de España*, estudis detallats que cercaven una descripció i interpretació completa del sistema cultural, des de l’organització de la societat i l’economia a la religió i la ideologia. Seguint aquest tipus de plantejaments, el professor Maluquer de Motes va intentar explicar les diferències etnonímiques que reflecteixen les fonts escrites i les diverses cultures arqueològiques revelades (suposadament) per l’arqueologia per l’existència de gèneres de vida peculiars, i no solament de tradicions específiques de la cultura material, més o menys vinculades a ètnies diverses. Per exemple, al sud-oest de la península Ibèrica, els noms de turdetans, túrduls, ibers, elbestis i olbisinis devien reflectir, segons ell, l’existència d’una població d’agricultors a la vall del Guadalquivir, mentre que l’àrea occidental hauria estat una zona essencialment minera, i al nord de Huelva, entre el Tajo i el Guadiana, hauria predominat una economia pastoral (Maluquer de Motes 1954: 311). La mateixa idea apareix també aplicada, encara que de forma menys detallada, als pobles preromans de Catalunya (Maluquer de Motes 1954: 316). Cal dir, de tota manera, que en la mesura del meu coneixement, Maluquer de Motes no va intentar mai cap anàlisi aprofundida de les formes de vida de les comunitats ibèriques, en la línia en què ho havia fet Serra-Ràfols (1930 i, molt particularment, 1941), potser perquè considerava encara insuficients les dades disponibles. En aquest sentit, no va anar més enllà de caracteritzar el món ibèric com una societat urbana —i, per tant, “civilitzada”, en el sentit que Childe donava al terme—, sense gaire més precisions.

La formació de la cultura ibèrica

La formació de la cultura ibèrica és una de les qüestions veritablement centrals en l’obra de Maluquer de Motes, des dels seus primers treballs (Maluquer de Motes 1949; Maluquer de Motes inèdit) i, sobretot, a partir dels anys seixanta. En un sentit molt general, la seva posició era semblant a la que havia mantingut Bosch-Gimpera pel que fa al paper decisiu dels factors externs. Bosch, en efecte, pensava que la cultura ibèrica era resultat del contacte dels ibers ètnics (com hem dit de llunyanes arrels africanes) amb els grecs establerts al sud i al sud-est de la península Ibèrica, concretament als assentaments de Mènaca, Hemeroscopi i, més tard, d’Alonis i Akra Leukè, tots ells coneguts únicament a través de les fonts literàries. Aquesta interacció hauria provocat l’aparició, sense canvis ètnics, d’una nova cultura, que en algun cas també anomena “ibero-tartèssica” (Bosch-Gimpera 1948: 62), caracteritzada per l’assimilació de nombrosos elements forans, orientals i sobretot hel·lènics, en particular l’escultura (Bosch-Gimpera 1923: 694) i les decoracions pintades de caràcter geomètric, les estilitzacions vegetals i alguns motius animalístics, sobretot les figures de “carnassiers”, propis de l’estil d’Elx-Archenà⁴ (Bosch-Gimpera 1923: 693-694; Bosch-Gimpera 1929: 101-106). La nova cultura ibèrica s’hauria estès ràpidament cap

2. “Preferimos interpretar esta iberización de Cataluña y del sur de Francia como una verdadera absorción por la población indígena de los elementos que, procedentes del norte del Pirineo, habían impuesto en la cultura material las modas europeas. Los invasores de los campos de urnas asentados en el Nordeste, moldeados por el medio y fundidos con la densa población preexistente en el territorio, constituyen la masa de población que hallan los romanos en posesión de una cultura ibérica innegable...” (Maluquer de Motes 1954: 316).

3. Així, l’àrea cantàbrica es caracteritzava com a agrícola i matriarcal; la Meseta com una àrea de cultura pastoral, amb zones de cultura col·lectivista agrària (a la vall de Duero occidental) o de cultura agrícola superior, a Lusitània. L’àrea mediterrània/meridional es caracteritzava com de “cultura superior”. Són tots, evidentment, conceptes i termes molt directament lligats a la teoria dels cercles culturals (*Kulturkreislehre*), que Bosch-Gimpera havia conegut a través de Kossinna, però utilitzats per Caro en un sentit veritablement sociològic, que anava per tant molt més enllà en la interpretació històrica d’aquestes societats.

4. Una producció ceràmica que avui en dia sabem que és molt posterior al segle vi.

al nord, però amb poca intensitat més enllà de Tarragona o del massís del Garraf. Empúries, per tant, no hauria tingut cap paper, almenys important, en la seva formació, i tampoc la colonització fenícia.⁵

Malgrat que per a Maluquer de Motes, com per a Bosch-Gimpera, l'iberisme era, en últim terme, el resultat directe de l'acció colonial, iniciada segons ell en el segle VIII aC i intensificada a partir del segle VII aC., els seus punts de vista sobre aquesta qüestió eren força més elaborats que els del seu mestre, i sovint prou diferents.

D'una banda perquè, malgrat que sempre va atribuir un paper primordial a l'acció dels grecs, també va reconèixer la necessitat de valorar el factor feniciopúnic, i no solament al sud de la península Ibèrica. De fet, va ser el mateix Maluquer de Motes qui, a partir de dades realment molt escadusseres (bàsicament les seves troballes a les necròpolis paleoibèriques del Baix Ebre), va cridar per primera vegada l'atenció sobre la possible importància del comerç fenici arcaic a les costes catalanes, en particular a les boques de l'Ebre (Maluquer de Motes 1969). Cal dir, però, que els seus punts de vista sobre la seva importància real van fluctuar considerablement entre finals dels anys seixanta i els anys vuitanta.

Un segon punt de divergència en relació amb la visió de Bosch-Gimpera és que rebutjava la idea d'una cultura "formada" al sud-est de la península Ibèrica i posteriorment estesa com un tot ja constituït vers el nord, fins a la Gàl·lia meridional. Ben al contrari, ell considerava que el procés formatiu s'havia donat de forma simultània a tot el territori de cultura ibèrica, i en els treballs més antics (Maluquer de Motes 1949; Maluquer de Motes inèdit) considerava que aquesta "paritat de reacció" davant la cultura clàssica era indicatiu d'una unitat ètnica o racial subjacent, cosa que també el portà a qüestionar les diferenciacions fetes per Bosch-Gimpera entre ibers i no ibers al territori de Catalunya, així com els moviments de població entre aquesta zona i els territoris ultrapirinencs.

Finalment, a partir dels anys cinquanta i, sobretot, dels anys seixanta, Maluquer de Motes no veia la cultura ibèrica com un fenomen merament idiosincràtic i, per tant, considerava que els documents materials relatius a la seva conformació i desenvolupament no s'havien de cercar només —ni primordialment— en el domini de les idees estètiques i els models iconogràfics, sinó en les bases materials de la vida social, i molt particularment en el desenvolupament de la vida urbana, que ell considerava l'aspecte més significatiu de l'iberisme. Això possiblement reflecteix la influència de les idees de V. Gordon Childe, tan pregona

5. En efecte, per a Bosch-Gimpera "la civilització cartaginesa, en general, particularment la d'Espanya, és pobríssima (...) no pogué donar més que elements isolats a l'art ibèric. Qui sap si es reduïren a la tenacitat de l'ornamentació geomètrica d'Andalusia... o a un curt nombre de formes dels vasos d'aquesta regió. Els elements orientals en l'art del SE. no necessiten haver passat per Cartago o per les colònies fenícies, sinó que poden explicar-se millor per una intervenció grega, que pogué també aportar aquells elements orientals, puix que en el seu art arcaic encara hi quedaven d'una època en què el segell orientalitzant era la seva nota dominant" (Bosch 1923: 692; cf. també Bosch 1929: 94-96).

en molts dels seus escrits a partir com a mínim del decenni de 1960 (Maluquer de Motes 1972a). Per a Maluquer de Motes, el factor clau de la profunda transformació social que reflecteix la cultura ibèrica era la formació de les ciutats, la qual, segons el seu criteri, no es podia entendre al marge de l'acció comercial dels colonitzadors grecs i fenicis. El fenomen hauria tingut ja un precedent important durant el segon mil·lenni aC al sud de la península Ibèrica, en el marc de la cultura de El Argar, on suposava que "una intensa actividad minera y metalúrgica, que mantuvo un gran comercio de exportación hacia el Mediterráneo oriental, ocasiona una transformación radical en las poblaciones indígenas y dará lugar al nacimiento de nuestras primeras ciudades" (Maluquer de Motes 1966: 11). La formació de la cultura ibèrica hauria estat un procés bàsicament similar, endegat i mantingut per una important activitat comercial de grecs i fenicis a la costa oriental de la península a partir del segle VIII aC.

Ara bé, sobre els mecanismes del canvi sociocultural i sobre les raons per les quals el comerç colonial el pot provocar, Maluquer de Motes en diu molt poc, i amb un valor explicatiu més aviat reduït. Segons ell, "los indígenas se aficionan pronto a los productos exóticos, vino, aceite y objetos manufacturados, bronce, cerámica. Insensiblemente se transforman en clientes de los griegos y comienza un proceso de rápida helenización entre quienes tienen un contacto más directo con esos proveedores griegos", de manera que "parece indudable (...) que [el comerç grec] provocó una rápida transformación de la base económica de nuestras poblaciones que repercutirá, sin duda, en su propia estructura social" (Maluquer de Motes 1966: 16-17). Ara bé, de les raons per les quals aquests indígenes haurien volgut adquirir aquests productes d'importació, o perquè aquests intercanvis podien arribar a modificar les pròpies estructures econòmiques i socials d'aquestes comunitats, res no se'n diu.⁶ Maluquer de Motes dóna per sobreentès que aquest és el resultat lògic del contacte entre pobles en un nivell de desenvolupament sociocultural desigual.⁷

Com és lògic, tenint en compte el que acabem d'indicar, Maluquer de Motes, a diferència de Bosch-Gimpera, no creia en la formació de la cultura ibèrica a la zona sud-oriental de la península —des d'on s'hauria estès fins a la Gàl·lia mediterrània—, ja que tampoc atorgava un pes determinant a manifestacions idiosincràtiques de la cultura material, com ara l'escultura.⁸ Essent la formació de la cul-

6. Simplement es dóna per entès que es tracta de poblacions mal·leables i essencialment passives, "una clientela a la que se orienta directamente y se estimula hacia la adquisición precisamente de lo que se les puede proporcionar que lógicamente es lo que se les había dado a conocer resaltando sus ventajas, su utilidad, su prestigio" (Maluquer de Motes 1982a: 39).

7. Sense que sigui just, tanmateix, caricaturitzar les seves idees, com s'ha fet fa alguns anys, en reduir-les a la mera fórmula "SUBSTRAT (indígena + camps d'urnes) + impacte colonial (grecs) = CULTURA IBÈRICA (Junyent 2002: 28).

8. Aquesta idea, que apareix implícita en la seva contribució de 1954 a la *Historia de España* de Menéndez Pidal, s'expressa obertament gairebé trenta anys més tard en la seva ponència del Congreso Nacional de Arqueología de Murcia (Maluquer de Motes 1982a: 33).

tura ibèrica un fenomen de transformació social i econòmica, podia haver-se produït indistintament i simultàniament a qualsevol zona suficientment tocada pel comerç colonial. Cal dir, tanmateix, que en els darrers anys de la seva vida va adoptar uns punts de vista una mica diferents, que aproximem la seva posició a la del seu mestre. Efectivament, a partir dels seus treballs al “palau-santuari” de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz), on va documentar l’existència de nombrosos vasos grecs, el professor Maluquer de Motes va atorgar una gran importància per al procés d’iberització als camins terrestres que uneixen Extremadura amb la costa sud-oriental de la península Ibèrica. En les seves pròpies paraules: “A nuestro juicio ese comercio es uno de los factores más importantes de la transformación del nivel técnico, cultural, artístico y económico de los indígenas y en consecuencia de la formación de la cultura ibérica” (Maluquer de Motes 1985: 480; la cursiva és meua).

La naturalesa de la societat ibèrica i la interacció amb els pobles colonitzadors

Ja hem assenyalat la influència de l’obra de Caro Baroja en la concepció de Maluquer de Motes sobre la relació entre etnicitat i, almenys parcialment, forma de vida. El pes de l’antropòleg basc també és evident, emperò, en l’anàlisi que fa al seu treball de 1954 de les estructures socials i polítiques dels pobles ibèrics, com ara la naturalesa de la monarquia, les classes socials o la importància de la clientela. Tot i amb això, cal reconèixer les aportacions originals del professor Maluquer de Motes, per exemple en l’avaluació de la importància política de les ciutats a la costa oriental de la península, que ell considera inferior al que havia suposat Caro Baroja. En el mateix sentit, també cal assenyalar que en el mateix treball, per primera vegada en la recerca arqueològica sobre el món ibèric, Maluquer de Motes introdueix idees originals, que trenquen amb la perspectiva historico-cultural; és el cas, per exemple, de la valoració de la jerarquia d’assentaments com a forma d’organització del territori a Catalunya (Maluquer de Motes 1954: 324),⁹ una idea que mai no va arribar a desenvolupar en un treball de recerca, però que ha estat un dels aspectes més rellevants de la investigació efectuada a la mateixa zona des dels anys vuitanta. En aquesta primera gran síntesi, en efecte —i potser contradient d’alguna manera la menor importància que, com hem dit, atribuïa a les ciutats de l’est de la península—, va considerar que les dimensions notables d’alguns dels nuclis ibèrics de la costa oriental¹⁰ els atorgava el paper de centres directors d’unitats territorials més àmplies; no en va extreure, emperò, més conseqüències en relació amb la naturalesa de les comunitats ibèriques que habitaven en aquests territoris i de les relacions socials en què es fonamentaven. També va suposar, en el mateix treball, que aquest procés de

jerarquització era un fenomen realment indígena, desvinculat del factor colonial (ibídem). Cal dir, però, que en altres punts del mateix text el professor Maluquer de Motes dóna una visió molt diferent de les poblacions indígenes, que semblen totalment subordinades als colonitzadors feniciopúnics i grecs. Per exemple, en relació amb les monarquies turdetanes afirma que “estos reyezuelos eran meros instrumentos de la política cartaginesa” (Maluquer de Motes 1954: 320), i també atribueix a l’acció púnica l’intent de confederació de pobles per part dels ilergets en el moment de la intervenció romana (Maluquer de Motes 1954: 320-321).

De fet, la posició de les poblacions autòctones apareix pràcticament sempre en els treballs de Maluquer de Motes com a subordinada i, en bona part, fins i tot passiva, de mers comparses que reaccionen de forma automàtica i gairebé servil als interessos dels colonitzadors. Així, la formació del gran nucli ibèric d’Ullastret hauria estat essencialment la conseqüència de l’afany d’emulació dels indígenes amb relació als colonitzadors, que els hauria portat a adoptar-ne els gustos i costums, arribant fins i tot a una total hel·lenització.¹¹ Igualment, l’economia de les societats ibèriques hauria estat controlada pels colonitzadors,¹² de manera que “... la actividad griega se dirigirá necesariamente hacia la elevación del nivel de vida indígena que habrá de constituir su clientela, y a la que es necesario estimular su poder adquisitivo... Su resultado será la aparición de la vida urbana como resultado de dos siglos (VI-V) de acción griega”. La idea de l’increment del nivell de vida induït pels colonitzadors grecs es troba també al seu article de 1973 en el volum editat en memòria de Carles Riba (Maluquer de Motes 1973: 232). Sobre els instruments utilitzats amb aquesta finalitat, Maluquer de Motes no en diu gran cosa. Essencialment sembla que atribuïa aquest creixement de l’economia local a la introducció per part dels grecs del conreu de la vinya i l’olivera (Maluquer de Motes 1966: 21; 1973: 233). En articles posteriors (1973; 1985) reprèn la mateixa idea del procés d’urbanització com a conseqüència de la colonització, i més concretament del comerç amb els grecs (“la presència grega constitueix l’estímul suficient per orientar les poblacions catalanes cap a la vida urbana (...) i és precisament aquest procés el que hem de posar en l’actiu de l’acció comercial grega”) (Maluquer de Motes 1973: 221).

La mateixa dependència hauria existit amb relació al nivell de desenvolupament polític de les societats

11. “La presencia griega en Ullastret ejerce una atracción irresistible, y los indígenas, cediendo a ese afán tan humano de novedad y renovación, abandonan sus antiguos hábitos y tradiciones para asimilar rápidamente *las enseñanzas griegas* (...) el proceso de *helenización* es tan completo, a juzgar por los restos materiales, que difícilmente pueden observarse diferencias entre Ullastret u otra ciudad griega occidental” (les cursives són meves).

12. A més de la citació que segueix, val la pena reproduir la següent: “...nada permite suponer una disminución de la densidad humana en los siglos inmediatamente prerromanos, en los que una estabilidad económica, dirigida o supervisada en amplias zonas por el elemento colonial púnico, crea un clima más bien favorable al crecimiento de la población” (Maluquer de Motes 1954: 306).

9. Tal vegada suggerida pel ja mencionat treball de Serra-Ràfols (1941) sobre el poblament de la costa de llevant.

10. Esmenta concretament “Ullastret, Gerunda, Tarraco, Tivissa, etc.”.

autòctones, ja que “para las poblaciones ibéricas catalanas y valencianas, la acción griega actúa con escasa fuerza como estímulo político, y raras veces ocasiona la concentración del poder en forma semejante a las comunidades andaluzas... [ja que] A cuenta de los escasos beneficios que podían reportar, no compensaban los inconvenientes y peligros que suponía para la propia permanencia de los griegos en nuestras costas la implantación de grupos indígenas políticamente fuertes” (Maluquer de Motes 1965: 18-19). Ben al contrari, va suposar que Empòrion —un petit nucli de poc més de 4 ha!— va arribar a exercir un domini polític efectiu sobre tot el territori dels indiketes, que englobaria almenys l’Empordà i el Gironès, incloent, entre altres nuclis importants, el gran conjunt d’Ullastret, de més de 15 ha. Els assentaments indígenes d’aquest territori serien “nuclis satèl·lits més o menys hel·lenitzats, que constitueixen els punts de protecció del territori de la polis en el moment de la seva màxima riquesa (...) La funció protectora de molts d’aquests establiments fóra reforçada per la presència efectiva d’elements grecs, directius, orientadors o tècnics” (Maluquer de Motes 1973: 238-239).¹³ I les citacions es podrien multiplicar. Així, la influència grega es deuria a l’aparició de les cases complexes i de la ceràmica a torn (Maluquer de Motes 1973: 232), i també la difusió de l’armament i de l’instrumental de ferro (Maluquer de Motes 1987b: 49-50). De la mateixa manera, les “sucesivas destrucciones que cubren la primera mitad del siglo IV a.C.” al sud-est peninsular i a l’alta Andalusia haurien estat “directamente fomentadas por Cartago, que asumiendo la dirección económica del mundo semita occidental se dispone a la explotación sistemática directa de los recursos mineros” (Maluquer de Motes 1985: 482).

De fet, fins i tot la periodització que va proposar l’any 1981 per a la cultura ibèrica es fonamentava exclusivament en factors externs: les primeres navegacions ròdies del segle VIII aC, la fundació d’Ebusus, la fundació de Massalia, la batalla d’Alàlia i la intervenció i conquesta romana arran de la Segona Guerra Púnica (Maluquer de Motes 1981: 30-31). És realment extraordinari, tenint en compte el que acabem d’exposar, que en un dels seus últims articles criticués els qui havien vist en la cultura ibèrica “poco menos que (...) una simple cultura griega provincial en el Occidente bárbaro”, i també els qui “la propugnan casi como apéndice de una cultura fenicia orientalizante”, mentre que, afirma literalment, “apenas hemos visto planteado el verdadero peso y protagonismo del propio pueblo ‘ibérico’, su capacidad creadora, su sensibilidad remodeladora y su misma originalidad” (Maluquer de Motes 1985: 475).

Em sembla evident, en definitiva, que Maluquer de Motes traslladava inconscientment al passat els conceptes i mecanismes derivats de les experiències colonials modernes, amb la seva demostrada capa-

citat per alterar les condicions socials, econòmiques i polítiques de les societats colonitzades. Aquesta transposició el portava a ignorar les dinàmiques internes i el paper actiu en la interacció colonial de les societats indígenes que, en teoria, es pretenia estudiar, passant per alt el fet que l’entitat tan reduïda dels establiments grecs —de fet gairebé caldria utilitzar el singular, per a Empúries, car gairebé no se sabia res de Rhode— fa impensable que tinguessin la capacitat de control polític sobre els indiketes que els atribueix. Els ibers, en definitiva, eren vistos pel professor Maluquer de Motes com un dels “pobles-infants” de l’imaginari colonialista europeu de l’època contemporània,¹⁴ la qual cosa no li impedia considerar, en diferents escrits de dates molt diverses, que hi va haver un fort mestissatge entre indígenes i colonitzadors (Maluquer de Motes 1954: 307-308; 1982a: 39). En realitat, però, el contacte entre grecs i ibers respon a un model de relacions interculturals molt diferent al de les colonitzacions europees modernes, de manera que aquestes difícilment poden servir com a model per a interpretar-les (Sanmartí 2009; Dietler 2010). En rigor, fins i tot el terme “colonització” —que conservem per comoditat— no li és escaient en sentit estricte.

La transcendència històrica de la civilització ibèrica

No podem acabar l’evocació de l’obra sobre els ibers del professor Maluquer de Motes sense recordar un darrer aspecte en què la petja de Bosch-Gimpera resulta evident: la seva concepció del fenomen cultural ibèric com a resultat d’una estructura històrica profunda, bàsica, que constituïria, per tant, una constant en l’organització política i el mapa cultural de la península Ibèrica. Així ho va expressar, ben clarament, en el seu capítol de la *Historia de España* dirigida per Menéndez Pidal: “...al desintegrarse el Imperio romano y en los siglos de Reconquista, la Corona de Aragón formará una unidad cultural apoyada en la antigua área ibérica levantina, incluso ultrapirenaica” (Maluquer de Motes 1954: 310). D’aquesta manera, s’adheria a la teoria de les superestructures formulada per Bosch-Gimpera en diferents treballs, molt particularment en el discurs d’inauguració del curs acadèmic de 1937 a la Universitat de València (Bosch-Gimpera 1978; 1938), d’acord amb la qual els diferents moments d’unificació política (regne visigòtic, califat de Còrdova) o cultural (Imperi romà) de la península Ibèrica haurien estat mers episodis, “interferències històriques” que només haurien servit per retardar l’evolució natural dels pobles hispànics vers la constitució d’un conjunt integrat a partir de les diferents cultures que conformen l’Espanya real. És

14. Tal com ha expressat A. Ruscio: “Ce qu’ils sont, nous (= nos aïeux) le fûmes. Ce que nous sommes, ils le seront. Un jour lointain. Les sociétés européennes des XIXe et XXe siècles apparaissent ainsi [...] comme un achèvement, comme un but ultime vers lequel toutes les sociétés devraient, devront se rapprocher. Peuples européens, peuples adultes. Les autres, tous les autres, peuples enfants, à des degrés divers d’évolution vers la maturité” (Ruscio 2002: 56).

13. En un dels seus últims treballs publicats reprèn la idea parlant d’una “marca emporitana”, “creada en un moment avançat del s. III com a reacció defensiva contra la presència de tribus gal·les” (Maluquer de Motes 1987: 233), però circumscrita a l’àrea d’Ullastret, Sant Julià de Ramis, Pontós, Pont de Molins, Roses.

ben curiós que Maluquer de Motes introduís aquests arguments en una història d'Espanya gairebé oficial, en la introducció de la qual Ramon Menéndez Pidal intentava, precisament, refutar les interpretacions de Bosch-Gimpera,¹⁵ però no estic del tot segur que el gest es pugui interpretar com un homenatge de Maluquer de Motes al seu mestre en l'exili.

Els treballs de camp i de recopilació

La recerca de camp del professor Maluquer de Motes sobre el món ibèric es va iniciar relativament tard, ja que, havent guanyat la càtedra de Prehistòria de la Universitat de Salamanca l'any 1949 —des d'on va realitzar importants contribucions al coneixement de la prehistòria de la Meseta i de Navarra—, no es trobà en situació de dedicar-li la part essencial del seu esforç investigador fins al seu retorn a la Universitat de Barcelona, l'any 1958. Aquesta activitat de camp ja ha estat descrita i analitzada en gran part per altres autors, la qual cosa ens permet estalviar-ne aquí una llarga descripció (Gracia i Munilla 1999; Cura 2000; Gracia 2000).

Considerat globalment, el primer que cal destacar és el volum i l'ambició del treball realitzat, ja que, sense comptar les seves intervencions en jaciments andalusos,¹⁶ el professor Maluquer de Motes va excavar, amb més o menys intensitat i extensió, en vuit jaciments ibèrics de Catalunya, distribuïts per tot el país. A les comarques gironines, als assentaments de Sant Julià de Ramis (una sola campanya, el 1964, que va permetre descobrir les restes de tres habitacles) (Maluquer de Motes 1972b) i del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (diverses campanyes des del 1964 i 1975, que van portar a la llum una de les primeres cases complexes del període ibèric, que trencava amb la imatge habitual de l'arquitectura protohistòrica) (Maluquer de Motes i Picazo 1992). A la Catalunya oriental, va treballar al Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta), entre 1960 i 1962 (Maluquer de Motes 1962a; 1962b), i el 1960 també va realitzar, amb Ana Maria Muñoz i Francesca Blasco, una cala d'urgència al poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Noguera), destruït en gran part el 1958 (Maluquer de Motes, Muñoz i Blasco 1959); el 1973 també va fer una campanya d'excavació al poblat de Margalef (Maluquer de Motes 1982b), i a finals dels anys setanta i el 1983 va realitzar algunes intervencions, molt limitades, al poblat d'Antona (Artesa de Segre, Noguera) (Maluquer de Motes 1982c); el seu treball més important en aquesta zona va ser, tanmateix, l'excavació del poblat del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), iniciada el 1971 (després d'una primera campanya, el 1970, del Dr. Antoni Llorens, director del Museu Diocesà de Solsona) i continuada fins al 1985, que va portar a la llum un extens sector d'aquest important assentament, que el mateix professor Maluquer de Motes va identificar amb *Atanagrum*, o

Athanagia, una de les capitals dels ilergets, destruïda el 218 per Cneu Escipió (Maluquer de Motes 1982d). A les terres de l'Ebre, com és ben sabut, va tenir un paper decisiu en l'excavació de les dues necròpolis paleoibèriques del Mas de Mussols (la Palma, Tortosa) (Maluquer de Motes 1984) i Mianes (Santa Bàrbara, Baix Ebre) (Maluquer de Motes 1987b), en circumstàncies difícils tant per raons econòmiques com, sobretot, per les relacions complexes amb els responsables de l'arqueologia local (Gracia 2000: 56). A més, l'any 1971 també va excavar un extens sector de la Ferradura (Ulledecona, Montsià), un petit assentament de la primera edat del ferro (Maluquer de Motes 1983a). A tot això cal afegir encara la campanya realitzada al sector central Burriac en el curs universitari 1963-1964, sobre la qual no hi ha pràcticament cap dada (Zamora 2006-2007: 27). La intensitat del treball desenvolupat és evident, i encara més si es té en compte les ja esmentades intervencions a Andalusia, els treballs a la ciutadella de Roses i en jaciments d'altres períodes¹⁷ i, sobretot, la seva dedicació entusiasta a l'excavació del palau-santuari de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) entre 1977 i 1987 (Maluquer de Motes 1981; 1983b; Maluquer de Motes *et al.* 1986a), sense comptar altres aspectes de l'activitat professional, a la Universitat i en l'administració, en què es va mantenir entusiàsticament actiu.

No és gens fàcil fer una valoració crítica i a la vegada ponderada d'aquesta intensa activitat de camp. És evident que el professor Maluquer de Motes era molt conscient de l'extremada pobresa de dades de què es disposava, i així ho deia en la seva contribució sobre els pobles de l'Espanya ibèrica a la *Historia de España* de Menéndez Pidal: "...[la] exacta valoració [de la cultura ibèrica], apenas iniciada, habrá de alcanzar cimas insospechadas cuando la investigación arqueológica, que en amplias zonas del área ibérica está por empezar de modo sistemático, llegue a la madurez y densidad suficientes para alcanzar el grado de conocimiento a que han llegado otras culturas mediterráneas, a las que el mundo ibérico nada tiene que envidiar" (Maluquer de Motes 1954: 305). Crec que l'activitat gairebé frenètica que va desenvolupar durant més d'un quart de segle, entre finals dels anys seixanta i, pràcticament, la seva mort, responia precisament, i legítimament, a aquesta necessitat tan vivament sentida d'obtenir una base documental sòlida per fonamentar un pas endavant en el coneixement del món ibèric. Dit això, també és lògic preguntar-se si amb els mitjans econòmics, tècnics i humans de què disposava era possible dur a terme de manera eficient una tasca d'aquesta entitat. No hi ha una resposta senzilla: simplement, la seva fam de coneixement feia inevitable que el cerqués de forma ràpida i expeditiva, fins i tot, a vegades, a costa del rigor metodològic o de les possibilitats de publicació ràpida dels resultats.

15. A l'apartat titulat "Teoría histórica del unitarismo como forma accidental" (Menéndez Pidal 1947: LXVIII-LXX).

16. Concretament la necròpoli de La Bobadilla (Casillas de Martos, Jaén) (Maluquer de Motes, Picazo i Rincón 1973), el 1972, i la Plaza de Armas de Puente Tablas (Jaén), l'any 1970.

17. Per exemple a la necròpoli d'Almenara (Agramunt, Urgell), la restauració de la Torre dels Moros de Llanera de Solsonès o les excavacions a la cova del Parco (Alòs de Balaguer, Noguera)

És sens dubte amb aquest mateix objectiu, d'ampliar i racionalitzar la base de dades disponible per a la recerca, que va impulsar l'elaboració del *Catàleg provisional dels poblats de l'època ibèrica al Principat* (Maluquer de Motes *et al.* 1982), que va donar peu pocs anys més tard a l'aparició d'una síntesi ambiciosa sobre arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya (Maluquer de Motes *et al.* 1986b).

El treball de formació

El professor Maluquer de Motes exercia una particular atracció intel·lectual entre els seus alumnes i va formar un gran nombre d'investigadors; no és gens sorprenent que molts d'ells hagin orientat la seva activitat de recerca, totalment o parcialment, a l'estudi del món ibèric. Sense ànim d'exhaustivitat, caldria recordar, si més no, les figures d'Enric Sanmartí, autor de nombrosos treballs sobre el món ibèric en àrees tan diverses com el Baix Ebre, el Baix Aragó, la Terra Alta, les comarques dels voltants de Barcelona i l'Empordà. També la d'Emili Junyent, que ha centrat la seva activitat a les terres de Lleida; la de Francesc Gusi, a qui es deu un progrés extraordinari en el coneixement del món ibèric a les comarques de Castelló; la de Maria Aurora Martín, directora durant molts anys dels treballs d'excavació i prospecció a Ullastret i els seus encontorns; la d'Enriqueta Pons, a qui devem, entre altres treballs, l'excavació del Puig Castellet de Lloret de Mar —un dels pocs assentaments

ibèrics íntegrament explorats, i amb una metodologia moderna— i del Mas Castellar de Pontós, o la de Miquel Cura —un dels deixebles més estimats—, que, a més de diferents treballs a la Catalunya central, va culminar, amb la seva tesi doctoral, el treball de tants anys del professor Maluquer de Motes a Tornabous (Cura 2006). Entre els membres de les generacions més recents cal esmentar Ramon Pallarès, que va centrar la seva recerca al poblat del Castellet de Banyoles, Maria del Vilar Vilà, que ha desenvolupat un treball sistemàtic d'excavació al poblat de Montbarbat, Francesc Gracia, que ha continuat la tasca del seu mestre al Baix Ebre, o Gloria Munilla, que va precisar la datació de les necròpolis d'aquesta mateixa zona a partir de la seva tesi sobre els bronzes paleoibèrics d'ús personal, dirigida pel mateix professor Maluquer de Motes. Tots ells, i encara molts altres que, sense ser-ne deixebles en sentit estricte, es van beneficiar del magisteri de Joan Maluquer de Motes han contribuït activament a avançar vers el desideratium expressat en l'ara tan llunyà 1954: que la recerca arqueològica posés el coneixement del món ibèric al nivell del que llavors tenien les grans cultures mediterrànies. Sense cofoisme, i sense oblidar les múltiples mancances de la nostra recerca, no em sembla exagerat afirmar que l'objectiu, en bona part, s'ha assolit.

Joan Sanmartí

Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans
sanmarti@ub.edu

Bibliografia

- BOSCH GIMPERA, P. (1923). El problema dels orígens de la cultura ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920*, vol. VI: 691-694.
- BOSCH GIMPERA, P. (1929). *El estado actual de la investigación de la cultura ibérica*. Tipografía de Archivos. Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica*. Alpha.Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1938). Superestructures de la història d'Espanya. *Revista de Catalunya*, volum XVI – any X, núm. 84: 313-320.
- BOSCH GIMPERA, P. (1978). *Espanya* (amb pròleg de Miquel Tarradell). Edicions 62. Barcelona.
- CARO BAROJA, J. (1943). Regímenes sociales y económicos de la España prerromana. *Revista Internacional de Sociología*, vol. I (gener-març): 149-190, i vol. II XXXX.
- CARO BAROJA, J. (1946). *Los pueblos de España. Ensayo de etnología*. Editorial Barna. Barcelona.
- CURA, M. (2000). L'obra del professor Joan Maluquer de Motes a Tornabous: història d'un projecte arqueològic. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 61-64.
- CURA, M. (2006). *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*. Monografies 7. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. Barcelona.

- DIETLER, M. (2010). *Archaeologies of Colonialism. Consumption, Entanglement and Violence in Ancient Mediterranean France*. University of California Press. Berkeley-Los Angeles-Londres.
- GRACIA ALONSO, F. (2000). El professor Juan Maluquer de Motes y la investigación protohistórica en el curso inferior del río Ebro. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 55-59.
- GRACIA ALONSO, F. i MUNILLA CABRILLANA, G. (1999). La Universidad de Barcelona y la investigación sobre la cultura ibérica. De Bosch Gimpera a Maluquer de Motes (1916-1988). A: BLÁNQUEZ PÉREZ, J. i ROLDAN GÓMEZ, L. (editors científics). *La cultura ibérica a través de la fotografía de principios de siglo: el litoral mediterráneo*. Caja de Ahorros del Mediterráneo. Madrid: 169-208.
- JUNYENT, E. (2002). Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. A: *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Ilercavònia*, 3. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre i Ajuntament de Tivissa. Flix i Tivissa: 17-35.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949). El marco cultural del siglo IV antes de J.C. Antecedente necesario al estudio del problema ibérico en Cataluña. A: *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español* (Elx, 1948). Papelería Española. Cartagena: 191-204.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954). Los pueblos de la España ibérica. A: *España prerromana: etnología de los pueblos de Hispania*. Vol. I-2 de la *Historia de España* dirigida per R. Menéndez Pidal. Espasa-Calpe. Madrid: 305-370.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1962a). *Tossal del Moro*. Excavaciones Arqueológicas en España, 5. Madrid.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1962b). Cowroid de cerámica vidriada hallado en el poblado ibérico del Tossal del Moro en Piñeras (Batea, Tarragona). *Acta Salmanticensa. Estudios de filología e historia dedicados al profesor Manuel García Blanco*, XVI: 343-348.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965). Prólogo. A: ARRIBAS PAULAU, A. *Los iberos*. Ayma S.A. editora. Barcelona: 9-20.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1966). *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*. CSIC. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1969). Los fenicios en Cataluña. *Tartessos y sus problemas*. A: *V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular (Jerez de la Frontera, septiembre 1968)*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 241-250.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1972a). *Proceso histórico económico de la primitiva población peninsular*. Publicaciones eventuales, 20. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1972b). El poblado ibérico de San Julià de Ramis (Gerona). *Pirineos*, 106: 43-60.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1973). Rodis i focus a Catalunya. In *memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Editorial Ariel. Barcelona: 221-239.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1981). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, IV, Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982a). Problemática histórica de la cultura ibérica. A: *XVI Congreso Nacional de Arqueología: Murcia-Cartagena, 8-11 de enero 1982: Programas y ponencias*: 29-49.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982b). Margalef, Torregrossa. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 251-253.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982c). Antona, Artesa de Segre. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 254-255.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982d). Molí d'Espígol, Tornabous. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 272-277.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983a). *El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, VII. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983b). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, II, 1981-1982*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, V. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1984). *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, VIII. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985). En torno al comercio protohistórico terrestre y marítimo griego en el sudeste. A: *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina* (Cartagena, 1982). Ministerio de Cultura. Madrid: 475-482.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1987a). Comercio continental focense en la Extremadura Central. A: PÍCAZO, M. i SANMARTÍ, E. (editors). *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*. Actes de la Taula Rodona amb motiu del 75è aniversari de les excavacions d'Empúries (Empúries, 18-20 de març de 1983). Monografies Emporitanes, VII. Diputació de Barcelona. Barcelona: 19-25.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1987b). *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, IX. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

- MALUQUER DE MOTES, J. (inèdit). ¿Es admisible la tradicional invasión del sur de Francia por los íberos en el siglo VI antes de J.C.? Text mecanografiat conservat a la biblioteca de la Universitat de Barcelona. 43 pàgines.
- MALUQUER DE MOTES, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., RAURET, A. M., PALLARÈS, R. i VILÀ, M. del V. (1982). *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya. 1. Catàleg provisional dels poblats de l'època ibèrica al Principat*. NACREM, 2. Universitat de Barcelona. Barcelona. 104 pàgines.
- MALUQUER DE MOTES, J., CELESTINO, S., GRACIA, F. i MUNILLA, G. (1986a). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, III, 1983-1986*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, V. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., PALLARÈS, R., RAURET, A. M. i VILÀ, M. DEL V. (1986b). *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*. Programa d'Investigacions Protohistòriques. Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. i PICAZO, M. (1992). Una casa del final del segle V a l'oppidum d'Ullastret. *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 8: 25-51.
- MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M. i RINCÓN, M. A. DEL (1973). *La necròpolis ibèrica de La Bobadilla, Jaén*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, I. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). Introducción. Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política. A: R. MENÉNDEZ PIDAL (director). *Historia de España*, tom I, volum I. Espasa-Calpe. Madrid: VII-CIII.
- PALLOTTINO, M. (1947). *L'origine degli Etruschi*. Tumminelli. Roma.
- PALLOTTINO, M. (1965). *Etruscologia*. EUDEBA. Buenos Aires (traducció de la cinquena edició. Editore Ulrico Hoepli. Milà, 1965).
- RUSCIO, A. (2002). *Le Credo de l'Homme blanc*. Editions Complexe. París.
- SANMARTÍ, J. (2009). Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC). A: DIETLER, M. i LÓPEZ-RUIZ, C. (ed.). *Colonial Encounters in Ancient Iberia*. The University of Chicago Press. Chicago/Londres: 49-88.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcino. Barcelona.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1941). El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana. *Ampurias*, 3: 69-110.
- VELAZA, J. (2000). La epigrafia ibèrica en l'obra de Joan Maluquer. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 51-54.
- ZAMORA, D. (2006-2007). L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica. *Laietània*, 17.